

רשמית שאינה מוכרת: על מעמדה המעורער של השפה הערבית בישראל והצורך לתקנו

יונתן מנדל, דפנה יצחקי, מיטל פינטו

תקציר

הערבית היא שפה רשמית בישראל, אולם בשל מגוון שיקולים ותהליכים מעמדה זה אינו מקבל ביטוי רחב במרחב הציבורי בישראל. המאמר, המתיחס לשיקולים ולתהליכים אלה, מדגיש את המטען של הערבית בישראל, לרבות הקשרים פוליטיים ולאומיים, וסוקר תהליכים החושפים את השפעת ההתייחסות לערבית (ולערבים) על ערעור מעמדה של השפה ועל חולשתה המתמדת בנוף הציבורי, במערכת החינוך, בשירות הציבורי ובמקומות נוספים. כותבי המאמר טוענים, כי מניתוח המצב הקיים עולה, שהחלשה במעמד השפה הערבית, ואף קיבועה כנחותה, הם אינדיקציות לתהליכים מסוכנים שהשפעתם על החברה בישראל רחבה ועמוקה וחורגת מהתחום הלשוני גרידא. לנוכח זאת, חיזוק מעמדה ומקומה של השפה הערבית בישראל הוא לא רק הכרח מוסרי בעל תוקף משפטי, כפי שמדגימים כותבי המאמר, אלא מהלך חיוני לקידומה של החברה בישראל בכלל, ולתחום של יחסי יהודים-ערבים בפרט. מהלך זה עשוי להשפיע לטובה על מגוון נושאים אזרחיים, חברתיים ואזוריים, לרבות קידום שוויון בישראל, מניעת אפליה של המיעוט הערבי-פלסטיני, קידום יחס חיובי לתרבות הערבית, ואף יצירת פתח חיובי לשינוי היחס של ישראל כלפי האזור ולשיפור מקומה של ישראל באזור.

הקדמה

במאמר זה נצביע על מעמדה המוחלש של השפה הערבית בישראל ועל האופן שבו היא נתפסת – בחלק מהמגזר היהודי ומהממסד הפוליטי הישראלי – כמאיימת על מעמדה של ישראל בכלל ועל זה של השפה העברית בפרט. במאמר נטען כי אנו רואים במעמדה הנמוך של הערבית עוול שיש לתקן, ונראה שלא רק שבעשור האחרון לא נעשה די כדי לתקן מצב זה, אלא שאף נשמעה בו קריאה לפגיעה נוספת בשפה הערבית, בין היתר – קריאה לביטול מעמדה הרשמי בישראל. אנו נטען,

מתוך התייחסות לפן המשפטי, לנוף הלשוני, למצב הקיים בתקשורת הישראלית, למערכת החינוך הישראלית ולמחקרים שפורסמו בנושא, כי בניגוד לניסיונות לפגוע במעמדה של השפה הערבית ושלא כדעה הרווחת בחלקים נרחבים בציבור היהודי בישראל, חיזוק מעמדה של השפה הערבית במרחב הציבורי הישראלי הוא צו השעה. נטען גם כי לצד ההצדקות החוקיות והמשפטיות, לתמיכה רחבה ומשמעותית בשפה הערבית יש חשיבות חברתית ואזרחית ופוטנציאל להפגת המתח ולקידום האזרחות המשותפת בין קבוצת הרוב היהודית לבין הערבים-הפלסטינים אזרחי ישראל.

במאמר שלושה חלקים. בחלק הראשון נסקור את ההצעות המבקשות להחליש את מעמדה של השפה הערבית בישראל. בחלק השני נצביע על מעמדה הרעוע ממילא של השפה הערבית בישראל, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בעיקר במערכת החינוך ובמרחב הציבורי בישראל. בחלק השלישי, העיקרי במאמר זה, נבקש להאיר את היתרונות הטמונים בחיזוק השפה הערבית בחוק ובמרחב הציבורי בישראל תוך הדגשת המלצות שיש לממש להשגת מטרה זו ושל היתרונות הכרוכים בהן. בין יתרונות אלה נמנה את מימוש עקרון הסובלנות הרבת-תרבותית, החיוני לקיומה של חברה דמוקרטית, ואת חיזוק הסולידריות האזרחית בין קבוצת הרוב היהודית לקבוצת המיעוט הערבית-פלסטינית.

הצעות להחלשת מעמדה של השפה הערבית

הקולות הקוראים לביטול המעמד הרשמי של הערבית בישראל או להחלשה במעמד השפה במדינה אינם חדשים; הם מלווים את המדינה מימיה הראשונים. כבר בינואר 1949, כשהתכנסו חברי "ועדת השעות" של משרד החינוך לקביעת המקצועות ומספר שעות הלימוד לתלמידים היהודים בבית הספר היסודי, ניכר זלזול בלימוד הערבית. משה דפנא, אז המפקח הראשי של הזרם הממלכתי, אמר כי מבחינתו יש לשים יותר דגש על שיעורי ההתעמלות מאשר על לימודי הערבית, שכן "תמיד ניפול במספרנו כלפי הארצות הערביות שבסביבה [...] ולכן מוטב שיסתגלו הם [הערבים] אלינו וילמדו עברית. [...] עלינו להשתחרר מהנחיתות הגלותית" (מצוטט אצל קופולביץ, 1993, עמ' 18). בשנת 1955 הייתה זו חברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור מתנועת החרות שביקשה לבטל את מעמד הערבית במדינה ולהפוך את ישראל למדינה חד-לשונית, ללא ערבית בסמליה ובחוקיה. ראש הממשלה דאז, דוד בן-

גוריון, התנגד בתוקף להצעה וטען כי "זכותם של האזרחים הערבים להשתמש בשפה בכל מקום, גם בכנסת" (בנוזמן ומנצור, 1992, עמ' 155). במשך השנים עלו הצעות נוספות לביטול, לשינוי או ל"עדכון" מעמדה של השפה הערבית (Merin, 1999). אלה אף כללו ניסיונות של משרד החינוך עצמו להחליש את מעמדה של הערבית במערכת החינוך בתואנה של חוסר פופולריות, כפי שאירע בשנת 1964 כשהוצע לבטל את בחינת הבגרות בערבית.¹

מגמה זו של החלשה הלכה והואצה במאה הנוכחית. החל משנת 2001 החלו להופיע בתדירות גדלה והולכת הצעות לביטול או להחלשת מעמדה של השפה הערבית. ניתן לייחס זאת למצב הפוליטי וליחסים המתוחים שנוצרו בין יהודים ופלסטינים בכלל, ובין אזרחי המדינה היהודים ואזרחי המדינה הערבים בפרט, בעקבות פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה בשנת 2000, לרבות אירועי אוקטובר 2000 בתוך תחומי ישראל, שנתייחס אליהם בהמשך. כמו כן, ניתן לקרוא מגמה זו כתגובה להחלטת בג"ץ מ-2002, בעקבות עתירתו של ארגון עדאלה לחייב שימוש בערבית בשילוט עירוני בערים מעורבות (בג"ץ עדאלה, 1999).² אם כן ואם כך, בשנת 2001 עלתה לדיון בכנסת הצעת החוק של ח"כ מיכאל קליינר (האיחוד הלאומי) לבטל את מעמדה הרשמי של הערבית ולהשאיר את העברית כשפתה הרשמית היחידה של ישראל (כנסת, 1999). קליינר הציג ניסיונות של ארגונים ערביים לאכוף את מעמדה הרשמי של הערבית כ"ניצול ציני של פרצה בחוק", ודרש כי הכנסת תידרש לכך ולא תותיר החלטות אלו לבית המשפט מחשש לדרישות "בדלניות נוספות של נציגי המגזר הערבי" (שם). בשנת 2005 העלה ח"כ אריה אלדר, גם הוא מהאיחוד הלאומי, הצעת חוק שקראה לביטול מעמדה של השפה הערבית בישראל. בהצעת החוק, שהונחה על שולחן הכנסת ביום לציון "יום השפה העברית", קרא אלדר לשינוי מעמד השפה הערבית, לרבות זה בנוף הלשוני, והציע שהשילוט בישראל ברוב אזורי הארץ יהיה בעברית בלבד (אלון, 2005).

1 ראו לדוגמה מכתב מאת הוועד הארצי של המורים לערבית בבתי הספר התיכוניים לד"ר ישראל בן זאב, המפקח על הוראת הערבית בבתי הספר (מתאריך 13.2.1964). בנושא "גזירת הביטול" (ארכיון המדינה, גל-4780/19).

2 הניסיון של ארגון עדאלה לקדם נוף לשוני שוויוני יותר בישראל, דרך פסיקת בג"ץ, יכול להיחשב לניסיון מלמטה למעלה (ארגון עדאלה כארגון החברה האזרחית) או מלמעלה למטה (פסיקת בג"ץ). כך או כך, וכפי שנטען בהמשך, אנו גורסים כי פסיקה משפטית בלבד לא תועיל לקידומה של השפה הערבית, וכי בה בעת צריך לנקוט צעדים נוספים לקידום מעמדה.

בשנים 2006-2007, על רקע פעילותה המאומצת של הכנסת ה-16 לקדם חקיקת חוקה שתכלול בין היתר את הסעיף "שפה", הובאו לפני ועדת החוקה, חוק ומשפט ארבע הצעות מפורטות, שהשתיים המרכזיות שביניהן דרשו יצירת היררכיה פורמלית בין עברית לערבית במעמדן הרשמי (Yitzhaki, 2013). עם זאת יש לציין, שאם כי הייתה כוונה ליצור מדרג בין מעמדה של העברית למעמדה של הערבית, ההצעות ביקשו להגדיר את מעמדה של השפה הערבית כגבוה יותר מזה של שפות אחרות בזירה הישראלית (רוסית, אמריקאית, יידיש) וכשפה בעלת מאפיינים ייחודיים בהיותה מדוברת על ידי מיעוט לאומי-לידי. דיוני ועדת החוקה לא הגיעו לידי מיצוי, אך הנושא לא ירד מעל סדר היום של הכנסת, וההצעות הבאות שוב נקטו גישה שאינה מעודדת את קידום מעמד הערבית וחיזוקו, אלא את ההפך – אם ברידודו של מעמדה הרשמי למעמד פונקציונלי גרידא ואם בהעמדתה אל מול שפות אחרות בארץ, ולא אל מול העברית. כך לדוגמה, ח"כ רוברט טיבייב (קדימה) העלה ב-2009 הצעת חוק שלפיה העברית תיוותר שפה רשמית, ואילו הערבית תהיה ל"שפה רשמית משנית" לצדן של הרוסית והאנגלית (כנסת, 2009א). בהמשך לכך הציע ח"כ אלדד להעניק לעברית את מעמד "שפת המדינה", ואת דוברי הערבית לזכות ב"תשומת לב מיוחדת" שתהיה בעיקרה פונקציונלית ותתבטא בין היתר בהנגשת הודעות הנוגעות לאוכלוסייה הערבית (כנסת, 2009ב). החל משנת 2011 התחילו לנסח את ההצעות הקשורות למעמדה של הערבית באמצעות הצעות לחוקי יסוד. "הצעת חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי", שקידם ח"כ אבי דיכטר (קדימה) בשנה זו, עוסקת במגוון זירות בעלות אופי סמלי ובהן השפות הרשמיות, ומוצע בה כי מעמדה הרשמי של הערבית ישתנה ל"מעמד מיוחד" (כנסת, 2011), שגם הוא במהותו פונקציונלי ומבטיח "נגישות לשונית לשירותי המדינה"³. בגרסתה החדשה של הצעת חוק זו, שהציעו חברי הכנסת יריב לוין (ליכוד) ואיילת שקד (הבית היהודי), ניכרת החלשה נוספת במעמד השפה הערבית: לפי הצעתם, יש לקבוע את מעמדה של השפה העברית בלבד, תוך מתן רשות למחוקק לדון בצורך להכיר במעמדן של שפות נוספות באשר הן. בהמשך לכך, גם ביוזמה שקידם בשנת 2014 ראש הממשלה בנימין נתניהו, יוזמה המכונה "חוק הלאום", גלומות השלכות על מעמד

3 יצוין שהכוונה לגישה (access) ולא לנגישות (accessibility), כלומר לנגישות לשונית של שירותי המדינה, כך שלמי שאינם דוברי עברית תהיה גישה אליהם.

השפה הערבית בישראל. יוזמה זו טרם יצאה אל הפועל, אבל על פי ההערכות, אם יחוקק החוק שלפיו תוגדר מדינת ישראל בחוק יסוד כמדינת הלאום של העם היהודי, הוא יכלול גם ביטול של מעמדה הרשמי הנוכחי של השפה הערבית (שחר, 2014).

אנו מנתחים את ההצעות בנושא הערבית כנמצאות על מעין מטוטלת עמדות שנעה בין שתי תפיסות עקרוניות: האחת, תפיסה שניתן לכנותה "עברית בלעדית", ולפיה יש להותיר את המרחב הציבורי והסימבולי עבור השפה העברית בלבד כסמל היחיד של המדינה היהודית; האחרת, תפיסה שניתן לכנותה "עמדת מדרג", ולפיה אמנם יש להכיר במעמד מיוחד של השפה הערבית, אך גם להבהיר כי מעמדה נמוך יותר מזה של השפה העברית. לפי רבות מההצעות, אחת הדרכים להכיר במעמדה המיוחד של הערבית ובו בזמן לשמור על פער מעמדי בינה לבין העברית היא לגרום ל"השוואה", בצורה זו או אחרת, בין מעמד הערבית לזה של "שפות מורשת" בארץ (ובייחוד אמורים הדברים לגבי השפה הרוסית), מה שבהכרח יפגע במעמדה הרשמי הבלעדי, לפחות זה שעל הנייר, לצד העברית. שתי תפיסות אלו, כך אנו טוענים, מחלישות את מעמדה של השפה הערבית, גם אם במידה שונה, וככאלה מתכתבות הן עם ההתפתחויות החברתיות-פוליטיות בארץ והן עם המעמד של הערבית בישראל, המתגבש דה-פקטו, ושהפך ל"נטול כל משמעות מעשית בחיים הציבוריים בישראל" (אמארה, 2006, עמ' 5).

מציעי החקיקות שסקרנו כאן, ואחרים שציידו בהן, דאגו בדרך כלל לציין כי לא מדובר בהצעה פוליטית, "ימנית" או "שמאלנית", אלא בהצעה פרקטית. חלק ציינו כי האזרחים הערבים בישראל אינם זקוקים עוד לשפה הערבית במרחב הציבורי שכן הם כבר שולטים בעברית היטב, וטענו כי מדובר ב"מקפצה" מסוכנת שתוביל לכך שהאזרחים הערבים ידרשו זכויות נוספות (בכור, 2002); חלק גרסו כי מעמד הערבית כבר כה מעורער, עד שמוטב לעגן את מעמדה המוחלש בחוק (בקשי, 2011); ואחרים טענו שמדובר בנטל מיותר מבחינה כלכלית ובירוקרטיית⁴. אם כך ואם כך, המגמה שהתחזקה משנת 2000 והלאה נוגעת להחלשה או לביטול של מעמדה הרשמי של השפה הערבית בישראל. מעניין לציין שההצדקות הניתנות להצעות אלו לא תמיד נוגעות ישירות למעמד השפה, אלא מתבססות על

4 ראו עת"מ 3457701/12 מרכז ירושלים לזכויות אדם נ' הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה ירושלים, 23.12.2012.

הצורך לחזק את "הזהות היהודית" או "הזהות הציונית" של המדינה. וכך, רצף ההצעות שבמרכזן קריאה לחיזוק לכאורה של הזהות היהודית והציונית של ישראל מעמיד במרכזו את ההסבר ה"לוגי" שלפיו חיזוק ה"יהודיות" של המדינה קשור בקשר גורדי בפגיעה בשפה הערבית. לדידנו, וכפי שנציין כאן בהמשך, אין בחיזוק הערבית כדי לפגוע בזהות היהודית או במעמד העברית; אדרבה, חיזוק הערבית בארץ רק יעודד קידום ערכים דמוקרטיים במדינה, ולכן יש לעודד את קידומה, את לימודה ואת מעמדה.

במאמר זה אנו מבקשים לצאת נגד ההיגיון שעומד מאחורי הקשר שהולך ומתמסד בישראל בין מדינה בעלת "זהות יהודית" חזקה יותר לבין החלשה של שפת המיעוט הילידי הערבי, שהמשתייכים אליו הם חלק בלתי נפרד מאזרחיה. מלבד נקודה מרכזית זו אנו מבקשים להעלות שאלות שהן מנשמת אפה של מדיניות לשונית במדינת הלאום בעת החדשה, של תכנון לשוני ושל ניהול לשוני. בין היתר ננסה להבהיר במי אכן תפגע החלשה של הערבית בישראל; מי יינזק מפגיעה נוספת במעמדה הרשמי המעורער בכל מקרה; אם ביטול מעמדה הרשמי של השפה הערבית יהפוך את ישראל למדינה "יהודית יותר", או שמא חיזוק מעמדה הרשמי יביא למדינה דמוקרטית יותר, או לפחות למדינה דמוקרטית וסובלנית המדגישה את מחויבותה למיעוט הילידי החי בתוכה. כמו כן נבקש לברר כיצד באות לידי ביטוי שאלות הנוגעות לשוויון בין בני אדם בכלל ובין אזרחי מדינה בפרט בתוך סבך השאלות הלשוניות הנוגעות למעמדן של שפות, ולשוויון או לאי-שוויון המתקיים ביניהן; נתהה אם החלשתה של השפה הערבית או ביטול מעמדה הרשמי לא ייתנו דחיפה נוספת דווקא לתהליכים לאומניים בחברה הישראלית ולהעמקה נוספת של הקרע בין יהודים לערבים החיים בארץ.

רשמית ורשמית פחות: על חוזקה של הערבית וחולשתה של הערבית בחברה הישראלית

מחקרים רבים הדגישו את נחיתותה של הערבית בישראל ואת המרחק הרב בין רשמיותה "על הנייר" לבין המצב בפועל (Saban, 2006; Saban & Amara, 2002; Spolsky & Shohamy, 1999; Uhlmann, 2008). אנו נבקש במאמר זה להאיר תחילה נתונים חשובים, שבראייתנו תפסו עד כה מקום שולי יחסית בדיונים על מעמדה הרעוע של הערבית, ושנוגעים בעיקר למקומה של השפה בתחומי החינוך

העל-ייסודי וההשכלה הגבוהה בקרב הציבור היהודי⁵ וגם בתקשורת הציבורית והמסחרית.

אם נתבונן במעמדה של השפה הערבית במערכת החינוך בישראל, ניווכח בכרוניקה של החלשה המלווה את המקצוע מימיו הראשונים (מנדל, 2014). בהקשר זה יש לדעתנו לראות את הצהרתו של שר החינוך לשעבר, שי פירון, ולפיה יצומצמו לימודי הערבית בבתי הספר של המגזר היהודי מארבע שנות לימוד לשלוש, ויתקיימו בכיתות ז'-ט' בלבד (כנסת, 2014). לדידנו, החלשה זו נתנה גושפנקה לתהליך הפגיעה בלימודי הערבית המתקיים במערכת החינוך זה זמן, והנוגע גם למעמדה החלש של השפה בקרב התלמידים, הוריהם ומוריהם, וגם למעמדה הרשמי המוחלש בכל הנוגע למקבלי ההחלטות, למוסדות המדינה ולמשרד החינוך.

אנו טוענים לחולשה בסיסית במעמד המקצוע מכמה סיבות. אמנם פירון הוא שקידם את הקיצוץ בשעות לימודי הערבית כשפת חובה, אולם עיון מעמיק מגלה, כי כבר זמן רב – עוד הרבה לפני תקופת פירון – השפה הערבית אינה נלמדת בשנים אלו כשפת חובה אלא כשפת בחירה, וכי התלמידים יכולים הלכה למעשה לבחור ללמוד צרפתית במקום ערבית (קשתי, 2008; Mendel, 2014). יתר על כן, גם לימוד בחירה זה בכיתות ז'-י' היה על הנייר בלבד: למעשה, רוב בתי הספר בארץ הציעו עוד קודם לכן לימודי ערבית/צרפתית בכיתות ז'-ט' בלבד, וערב ה"קיצוץ" נלמדה הערבית כשפת חובה/בחירה בכיתות י' בכל רחבי הארץ ב-37 בתי ספר בלבד (ולמר, 2012; לוסיגמן, 2008; סקופ, 2014).

זאת ועוד, מניתוח היסטורי של לימודי הערבית במשרד החינוך בישראל ניתן ללמוד, שמעמדה הנחות של השפה במערכת החינוך לא נבע מהקיצוץ של 2014 אלא למעשה אפיין אותה במשך רוב שנות לימודה בבתי הספר. מתחילת שנות החמישים ועד ימינו ישבו עשרות ועדות ודנו במצבם הרעוע של לימודי הערבית

5 נתרכז בעיקר במעמדה של השפה הערבית בתחומי החינוך בקרב הציבור היהודי, אם כי חשוב לנו לציין כאן שחולשתה של השפה הערבית באה לידי ביטוי גם בחברה הערבית עצמה, הן בירידה במעמדו של מקצוע הערבית בקרב תלמידי תיכון ערבים (Amara & Mar'i, 2002), הן בהשפעה של העברית על הערבית בישראל ובהדירתה לתוכה (מרעי, 2014) והן בערך האקדמי הנמוך של הערבית, לרבות מיעוט סטודנטים ערבים במחלקות לשפה וספרות ערבית בישראל, נושא מורכב המושפע מכמה גורמים. לקריאה נוספת, ראו: כנסת, 2002; יצחקי ואמית 2013; עראר ומוסטפא, 2009; עראר והאג' יחיא, 2011.

במערכת החינוך. ועדות אלו ניסו להתמודד עם חוסר הפופולריות של השפה בקרב התלמידים הישראלים, ועם קשיי לימוד שהתבטאו בכישורים נמוכים. אולם, כפי שמראה מנדל בספרו (Mendel, 2014), הרי מוועדת שוחט (1973) דרך ועדת גרגיר (1975) ועד ועדת פיאמנטה (1976) ועוד כהנה וכהנה ועדות, המצב חזר בכל פעם מחדש לנקודת ההתחלה. תלמידי ישראל, למעט אלו שבחרו בלימודי השפה ממוטיבציה אינסטרומנטלית – כדי להתגייס לחיל המודיעין – לא הביעו התלהבות גדולה מלימודי המקצוע, מה גם שהשינויים שכן התקיימו במערכת היו רובם ככולם "קוסמטיים" בלבד, השפיעו לתקופה קצרה בלבד, ובוטלו או נעלמו אט אט. הוספה או הורדה של שנת לימוד, שינוי קל בדרך הלימוד, הקדמת לימודי ערבית מדוברת ללימודי ערבית ספרותית, הקמת יחידת שיפוע"ת (היחידה לקידום הוראת השפה הערבית ותרבותה) בשנת 1986 ועוד יוזמות כאלו ואחרות לא שינו את המצב הבסיסי: יחס שלילי ללימודי הערבית, קשר גורדי בין לימודי השפה לבין מערכת הביטחון והמוטיבציות הביטחוניות, מספר זעום של תלמידים שבחרים ללמוד את המקצוע, וחמור עוד יותר – הישגים נמוכים של התלמידים וידע דל שהם רוכשים בשפה (Mendel, 2014).

אלה הם פני הדברים בשדות נוספים בחברה הישראלית. לדוגמה, מקומה של השפה הערבית בתקשורת האלקטרונית, בעיקר בערוצים המסחריים בפיקוח ציבורי (ערוץ 2 וערוץ 10) – "מדורת השבט" של החברה הישראלית – גם הוא בנסיגה מתמדת. בשנת 1992 הותקנו כללי הרשות השנייה ונקבעה מכסה של 18 אחוזים לשידורים בערבית לרבות הפקות מקור, תרגום ודיבוב מכלל שעות השידור השבועיות (כללי הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו, 1992). למרות זאת, בשנת 2000 חל שינוי דרמטי בכללים אלו, והערבית הייתה הראשונה להיפגע. באותה שנה הוחלט שמכסת השידורים בשפה הערבית, לרבות השידורים המתורגמים לערבית, תצנח לחמישה אחוזים בלבד מכלל זמן השידור השבועי. אלא שבפועל, הרשות השנייה לא עמדה גם בקריטריון הנמוך של חמישה אחוזים; כמו כן, ישנן יותר תכניות מתורגמות לערבית מתכניות דוברות ערבית, וגם אלו משודרות בשעות צפייה לא פופולריות ואף לא אחת מהן בשעות צפיית שיא (המר, 2012; בג"ץ מרכז מוסאוא, 2003).

נוסף על כך, לפני כעשור פרסם משרד התקשורת מכרז להקמתם של ערוצי טלוויזיה "ייעודיים" ובהם ערוץ בשפה הערבית וערוץ בשפה הרוסית. האחרון התחיל לפעול בשנת 2002, אך מקבילו הערבי מעולם לא קם. בסופו של דבר,

על מנת "לקדם" את השפה הערבית, הוחלט להדירה כמעט לחלוטין מהערוץ הממלכתי, הערוץ הראשון, ולהעביר את כל השידורים בערבית לערוץ 33. לערוץ זה, שאחוזי הרייטינג שלו נמוכים, אורבת סכנת סגירה. בשנת 2010 קרא יו"ר ועדת הכלכלה של הכנסת, ח"כ אופיר אקוניס (ליכוד), לסגירתו בשל אחוזי צפייה נמוכים והמצוקה הכלכלית של רשות השידור. מנכ"ל הרשות דאז, מרדכי שקלאר, הסביר כי שידורי הערוץ נועדו לאוכלוסייה דוברת השפה הערבית בארץ, וציין כי בכך מקיימת הרשות הלכה למעשה את לשון החוק. הוא הוסיף כי מדובר בשידור של תוכני איכות ראויים המשקפים את הווייתיה של החברה הערבית (יודל, 2010). בראייתנו, גם גישה זו תרמה את חלקה להחלשת הערוץ וסיפקה סיבה נוספת, מעבר לזו הכלכלית, לסגירתו, שכן היא "קיבעה" את השפה הערבית כשפה של המיעוט הערבי בלבד, מעין "גטו של שידורי ערבית", ולא כשפה שנהנית ממעמד רשמי מוצק והאמורה לפנות אל ציבורים נרחבים בהרבה.

מלבד שעות המסך המצומצמות שניתנות לערבית, או ההדרה המתמשכת של השפה הערבית מהמסך הישראלי, חולשתה של השפה מושפעת מהתכנים שהיא מקושרת אתם. בהתייחסה לתקשורת הישראלית הכתובה, המשודרת והאלקטרונית, סוקרת העיתונאית ענת סרגוסטי (2013) מחקרים משני העשורים האחרונים, ומכולם עולה תמונה ברורה: הערבים אזרחי ישראל נעדרים מבחינה מספרית מהתקשורת הישראלית, ומכל מקום ייצוגם בה קטן בצורה ניכרת מחלקם באוכלוסייה. כשהם בכל זאת מאוזכרים, זה נעשה בדרך כלל בהקשרים שליליים של אי-סדר, פשע או נושא ביטחוני. לנוכח מצב זה – של הכחדה סמלית כמותית והכחדה סמלית איכותנית (קמה ופירסט, 2015) – קל יותר להבין את הערבית שכן "מצליחה" להגיע לזמן צפיית השיא של אזרחי ישראל. שתי דוגמאות עכשוויות יכולות להבהיר את כוונתנו. דוגמה אחת, נדירה בהצלחתה, היא הערבית שהביא אל המסך הסופר והתסריטאי סיד קשוע בסדרה **עבודה ערבית**, שמספרת בצורה הומוריסטית את סיפורו של אזרח ערבי החי בשכונה יהודית בירושלים. מדובר בסדרה דו-לשונית, שערבית ועברית שזורות בה לכל אורכה, וכך גם השפה שדוברות הדמויות הערביות – ערבית ששזורות בה מילים עבריות רבות. הדוגמה השנייה הפוכה. אל מול מצב דו-לשוני זה עומדת הערבית שהביאו אל המסך יוצריה של הסדרה **פאודה**, אבי יששכרוף (הפרשן לענייני ערבים של האתר וואלה!) וליאור רז, שניהם יוצאי יחידת המסתערים דובדבן. הסדרה מספרת את סיפורה של יחידת מסתערים, לוחמים יהודים המתחפשים לערבים ומשתמשים בערבית להשגת מטרות צבאיות.

אנו סבורים ששתי דוגמאות אלו הן היוצא מן הכלל המעיד על הכלל. הכלל הוא המצב הבסיסי שלפיו הערבית כמעט אינה נוכחת על המסך, מצב המדגים באופן מובהק את חולשתה בציבור הישראלי. אם כבר מופיעה ערבית, הרי זה בהקשר שהוא בתכליתו מיליטריסטי, ביטחוני ואנטי-ערבי (באופן מובהק בסדרה פאודה) או באופן הומוריסטי, דו-לשוני ולא-מאיים, כמו בסדרה עבודה ערבית.⁶

מצבה העגום של השפה הערבית מתבטא בחקיקה הישראלית, שאינה מתורגמת לשפה הערבית למרות הקלות היחסית של תרגום כזה בעידן האינטרנט העכשווי (רוזנאי, 2013), וגם בנוף הלשוני בישראל. הרשויות האמונות על השילוט בדרכים אינן מציבות שלטים דו-לשוניים ברבים מהמרחבים בישראל, לרבות בערים מעורבות, שבמצב מתוקן ושוויוני היה אמור שילוט בעברית ובערבית להיות ברירת המחדל בהן. כיום, יותר מעשור לאחר מתן פסיקת בג"ץ (עדאלה, 1999) שהורה על שילוט דו-לשוני בערים מעורבות, תהליך השילוט לא הושלם בכל העיריות המדוברות ובאחת מהן הוא כלל לא החל (Yitzhaki & du-Plessis, 2015). התנהלות זו, כפי שאנו מנתחים אותה, מלמדת כי קיומה של השפה הערבית במרחב הציבורי אינו חשוב למקבלי ההחלטות בישראל, הממשיכים לראות בה סרח עודף. דוגמה נוספת להדרת הערבית מהנוף הלשוני היא החלטתה של הנהלת רכבת ישראל שלא להוסיף שילוט וכריזה בשפה הערבית בתחנות הרכבת לצד השלטים הקיימים בעברית ובאנגלית והכריזה בעברית (מורן, 2012). דוגמה שלישית: בנמל התעופה בן-גוריון – שער הכניסה לישראל, מדינה בלב המזרח התיכון שבה יש שתי שפות רשמיות בלבד, עברית וערבית – עד היום אין מערכת כריזה בערבית. לא זו בלבד שבמרחב הציבורי הכללי מקומה של הערבית נחות באופן ברור מזה של העברית, אלא שאף בשילוט פרטי בתוך הערים והכפרים הערביים בישראל נדחקת הערבית לפינה. מחקרים שבדקו את הנוף הלשוני במספר שכונות ויישובים ערביים (אל-טירה, שכונת עג'מי ביפו, נצרת) מדווחים כי בממוצע כ-40% מהשילוט

6 בהקשר זה ראוי לציין את פרויקט "מדד הייצוג - ערבים בתקשורת העברית" שמקדם אתר העין השביעית, ובמסגרתו נבדק מספר המרואיינים הערבים בתכניות החדשות המרכזיות בתקשורת העברית. הממצאים מראים שמרואיינים כאלה הם מעטים מאוד, פחות בהרבה מהשיעור היחסי של הערבים באוכלוסייה. התכנית "לונדון וקירשנבאום" בולטת לטובה בכך, ותכניות בגלי צה"ל בולטות לרעה. ראו: "עכשיו זה על השולחן", אתר העין השביעית 2.4.2016: www.the7eye.org.il/199067.

בהם הוא דו־לשוני (עברית־ערבית) וכי בכ־25% ממנו נעשה שימוש בעברית בלבד (טרומפר־הכט, 2005; Ben-Rafael, Shohamy, Amara, & Trumper-Hecht, 2006). החוקרים ניתחו זאת במונחים של מוטיבציה כלכלית – רצון לפנות אל קונים יהודים פוטנציאליים בשפתם – אך גם כנדבך נוסף בתהליך הפנמה של מסרים בלתי פוסקים מצד קבוצת הרוב על מרכזיותה של השפה העברית וחוסר הלגיטימציה לנוכחותה של ערבית במרחב הציבורי.

לנוכח מעמדה הנחות של השפה הערבית במרחב הציבורי, החינוכי, התקשורתי והפוליטי בישראל, ועקב העובדה שחיקוקים מסוימים שנחקקו לאחר התקנה המנדטורית הבריטית משנת 1922 של "סימן 82 לדבר המלך במועצתו" אינם מחייבים שימוש בשפה הערבית, יש המסיקים כי בהתאם לעיקרון המשפטי שלפיו חקיקה מאוחרת מבטלת חקיקה מוקדמת, מעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית למעשה עבר ובטל מן העולם (בקשי, 2011). בהקשר זה וכהצדקה לביטול מעמדה של השפה הערבית, מוזכרים חוקים שונים כגון חוק סדר הדין הפלילי המחייב ניהול משפט בעברית ותרגום מסמכים רק לשפה העברית, וחוק האזרחות, הדורש ממבקשי אזרחות ידיעה מינימלית של השפה העברית בלבד (שם).

אנו דוחים את המסקנה שמעמדה הרשמי של השפה הערבית בישראל בטל ועבר מן העולם בשל העיקרון המשפטי שלפיו חקיקה מאוחרת גוברת על חקיקה מוקדמת (שם, עמ' 12). כפי שנסביר מיד, ואגב התייחסות לזווית המשפטית, אנו רואים בכך גישה מוטעית מיסודה. תחילה חשוב לציין, כי בניתוח המתיחס למציאות המשפטית בישראל, היחס הפרשני בין חקיקה מאוחרת לחקיקה מוקדמת מורכב בהרבה מזה שמבקש לטעון בקשי (2011) וכמוהו אחרים. לא בכל המקרים חקיקה מאוחרת גוברת על חקיקה מוקדמת, ובוודאי אין להסיק מחוסר אחדות בין חקיקה מאוחרת לחקיקה מוקדמת את בטלותה החד־משמעי של החקיקה הקודמת. ההנחה הבסיסית במלאכת הפרשנות של חוקים היא שמערכת החוקים בישראל היא מערכת הרמונית. היינו, רצוי שהפירוש שיינתן לדבר חקיקה אחד יעלה בקנה אחד עם חוקים אחרים ועם החקיקה כולה (ברק, 1994). על הפרשנות השיפוטית למנוע מצב שבו הוראות חוק סותרות זו את זו או מתנגשות זו בזו, כך שהוראת חוק אחת מביאה לביטולה המשתמע של אחרת. עקרון ההרמוניה החקיקתית מקים חזקה שלפיה המחוקק לא התכוון לבטל בהוראת חוק אחת הוראת חוק קודמת, אלא אם כן זה נאמר במפורש. יפים לעניין זה דבריו של נשיא בית המשפט העליון לשעבר אהרון ברק:

הפרשן מבקש להניח, כי מטרתה של החקיקה היא במציאתה של הרמוניה חקיקתית, אשר תאפשר קיום זה בצד זה של דברי החקיקה השונים, בלא שהאחד מבטל או מצמצם את האחר. [...] חזקה על המחוקק, כי אם הוראתו המאוחרת יכולה לדור בכפיפה אחת עם הוראתו הקודמת, [הוא] לא נתכוון לבטל את הוראתו הקודמת (שם, ה"ש 41).

על פי ברק, עקרון ההרמוניה התחקיתית מתפרש על פני כל החקיקה בישראל, על זו שניתנה לאחר קום המדינה ועל זו שמקורה בתקופה העות'מנית ובתקופת המנדט. לפי עקרון ההרמוניה התחקיתית, חוקים מוקדמים הם חלק מההיסטוריה התחקיתית של חוקים מאוחרים. חוקים מאוחרים משפיעים על פירושם של חוקים קודמים, אולם יש לפשר בין חיקוקים מוקדמים למאוחרים ולא לראותם כסותרים. כך למשל ניתן לפנות להיסטוריה החקיקתית של החיקוק החדש כדי ללמוד אם תכליתו היא לשנות או לבטל חוקים קודמים (שם). ההיסטוריה החקיקתית של החוקים המאוחרים לסימן 82 לא מלמדים על כוונה לפגוע במעמדה של השפה הערבית; לכל היותר הם מבקשים לחזק את מעמדה של השפה העברית או לקבוע כי בנושאים נקודתיים מסוימים לא חלה חובת שימוש בשפה הערבית. מכאן לא נובע בהכרח שהם ביקשו לבטל את מעמדה הרשמי של השפה הערבית. עקרון ההרמוניה התחקיתית מקים אפוא חזקה, שחקיקה מאוחרת לסימן 82, המזכירה רק את השפה העברית, אינה מבטלת את מעמדה הרשמי של השפה הערבית. פירוש שונה ייצור דיסהרמוניה חקיקתית.

הפירוש שלפיו יש לבטל את מעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית לאור החקיקה המאוחרת גם מנוגד לקביעות מפורשות שהתקבלו בשני עניינים שנדונו לאחרונה בבית משפט השלום בירושלים ובבית המשפט העליון. בשניהם מחזקים השופטים את מעמדה הרשמי של השפה הערבית בישראל ומדגישים את חשיבות השימוש בה על ידי רשויות השלטון, בהיותה צעד הכרחי למימושן של זכויות אדם בסיסיות במשפט, כגון זכות הגישה לערכאות וזכות הטיעון. במקרה הראשון⁷ ביקשו שני בעלי דין ערבים כי בית המשפט יישא בעלויות התרגום של הדיונים בתובענה אזרחית ביניהם שהתנהלו בשפה הערבית. בעלי הדין טענו, כי אם הדין האזרחי אינו מסדיר בחקיקה את סוגיית תרגום ההליכים המשפטיים,⁸ יש לאפשר

7 ת"א (שלום י"ם) 2636-09 מוסטפא נ' עלי. פורסם בנבו, 24.6.2012.

8 החוק מחייב תרגום מסמכים לעברית רק בהליכים פליליים ולא באזרחיים.

להם לנהל את משפטם בשפה הערבית, הואיל ו"סימן 82 לדבר המלך במועצתו" קובע את זכותם להשתמש בשפה הערבית בפנותם לכתי המשפט בישראל. בעלי הדין הדגישו כי "אם בית המשפט אינו מבין ערבית והוא מבקש להיעזר במתורגמן, הרי שעל בית המשפט לממן את עלות שכרו, וכי אין להטיל הוצאה זו על בעלי הדין" (שם, פסקה 14). השופטת תמר בר-אשר צבן קיבלה את טענותיהם של בעלי הדין וקבעה כי שכרו של המתורגמן ימומן על ידי הנהלת בית המשפט. השופטת הדגישה כי החלטה אחרת, שלא מקבלת את טענת בעלי הדין ודורשת מהם לשאת בעלויות התרגום, הייתה יוצרת אפליה בין בעלי הדין היהודים לבעלי הדין הערבים במימוש זכות הגישה לערכאות.

המקרה השני⁹ עסק בנושא זכות הטיעון הקבועה בחוק המים (כנסת, 1959), המחייבת את שר התשתיות הלאומיות ואת מועצת המים לשמוע את טענותיהם של מפקי מים וצרכני מים לפני קביעת גובה היטל המים שמשלמים מפקי מים לאוצר המדינה. זכות הטיעון של הציבור יכולה להתממש רק אחרי שהשר והמועצה מיידעים את הציבור על קביעת ההיטל הצפוי ומפרסמים הזמנה להשמיע טענות כנגדו. המערערים בעניין נאשף טענו, כי זכות הטיעון שלהם נפגעה, מאחר שההזמנה להשמיע טענות התפרסמה רק בעיתונות העברית. הואיל וחוק המים לא הזכיר דרך ספציפית לפרסום ההזמנה להשמעת טענות, השאלה המשפטית שהתעוררה הייתה, אם זכות הטיעון הקבועה בחוק מחייבת את השר והמועצה לפרסם את ההזמנה להשמיע טענות גם בשפה הערבית. בית המשפט העליון ענה על שאלה זו בחיוב. תשובה זו נובעת לדעתו של השופט סלים ג'ובראן הן מסימן 82 לדבר המלך במועצתו, המטיל חובת שימוש בעברית ובערבית בכל המודעות הרשמיות של הממשלה (שם, פסקאות 24-25) והן מהפגיעה הנגרמת בעקרון ההנגשה השוויונית של שירותי הרשויות המנהליות כתוצאה מאי-פרסום ההזמנה להשמיע טענות בשפה הערבית (שם).

כפי שנטען לעיל, הרמוניה חקיקתית היא עיקרון משפטי-פרשני התומך בחיזוק מעמדה של השפה הערבית. אולם לדידנו, לא רק עיקרון זה, אלא גם כיבוד זכויות אדם בסיסיות מחייב את חיזוק מעמדה של הערבית. לכן אנו טוענים, שלא רק ההיבט המשפטי צריך לעמוד לצד מי שמבקשים לחזק את מעמד השפה הערבית בישראל, אלא גם מעמדה החברתי-פוליטי המיוחד של השפה הערבית בישראל,

9 ע"א 4926/08 נאשף נ' הרשות הממשלתית למים וביוב, 4926/08. פורסם בנבו, 9.10.2013.

היותה חותם זהות בלעדי עבור אזרחי ישראל הערבים, והפוטנציאל החיובי הטמון בחיזוקה – בכל הנוגע למקומה של ישראל באזור, ליחסיה עם עמי האזור, למורשת של יהודים יוצאי מדינות ערב ולקידום פרקטיקות של שוויון בין יהודים לערבים, כפי שיורחב בהמשך. כאן רק נציין את טענתו של אחד מכותבי מאמר זה, יונתן מנדל, החוקר את הקשר בין שפה, פוליטיקה וקונפליקט, כי לשפה הערבית הנלמדת היום בקרב יהודים בישראל אין עומק לימודי אמיתי, לא מבחינה חברתית, לא מבחינה אזרחית, לא מבחינה תרבותית ולא מבחינת כישורי שפה שנרכשים, דבר המשתקף גם ביחס הממסד להוראת השפה וגם ב"אופק הציפיות" המצומצם מאוד של התלמידים (מנדל, 2015). מנדל מציין כי לא תמיד הייתה הערבית זרה ליהודים. למעשה, עד לפני כמאה שנה זו הייתה שפת המרחב האזורי של היהודים, הלינגואה פרנקה של תושבי המזרח התיכון, אזור שיהודים היו חלק אינטגרלי ממנו. מדובר ביהודים שחיו במרכזי החיים היהודיים בארץ (צפת, חברון, ירושלים וטבריה) ובמרכזי החיים בארצות השכנות שבהם היהודים לקחו חלק מרכזי בתרבות, בכלכלה ובפוליטיקה – מבגדר, ועד צנעא ודמשק. אמנם הערבית לא תמיד הייתה שפתם הראשונה, אולם כמעט בכל המקרים, לצד הדיאלקט הפנים-קהילתי הייתה הערבית שפה דבורה בפי יהודי האזור בכלל והארץ בפרט, ברמות שונות, הן בשל קרבה תרבותית, חברתית וגאוגרפית, והן בשל צורך קיומי בסיסי של חיים משותפים במרחב דובר ערבית ולצד שכנים ערבים (שם).

היום ייראו הדברים כמעט מופרכים לתלמידי ישראל, אך אם נבחן טקסטים יהודיים פילוסופיים והגותיים עד המאה ה-12 נגלה שרוב רובם – כ-90% מהם – נכתבו בערבית או בערבית-יהודית (ערבית הכתובה באותיות עבריות), עובדה "טבעית" למדי אם נביא בחשבון שרוב יהודי העולם חי אז תחת שלטון ערבי או מוסלמי – מהמזרח התיכון, דרך צפון אפריקה ועד חצי האי האיברי, ואם נזכור שהערבית הייתה אז שפה מובילה מבחינת הגות, מדע, ספרות ופילוסופיה, ושמשכילים יהודים, אפילו עד המאה ה-15 באירופה, העדיפו להשתמש במקורות ערביים ולא במקורות לטיניים (Freudenthal, 2011a; Griffith, 2013; Schwarb, 2013; Steinschneider, 2008).¹⁰

בהקשר זה ראוי להזכיר את הציטוט של המזרחן המפורסם ברנרד לואיס, שסיכם

10 עוד נציין, כי יהודים שידעו גם ערבית-יהודית וגם עברית תרמו תרומה ניכרת במעבר הפילוסופיה והמדע לאירופה החל מהמאה ה-12. לקריאה נוספת: Freudenthal, 2011b.

את מחקרו בנושא וקבע כי "[בימי הביניים] היהודים שחיו בארצות נוצריות, כלומר באירופה, היו מיעוט, ומיעוט זה היה חסר חשיבות יחסית. כל מה שהיה יצירתי ומשמעותי בחייהם של היהודים, פרט למספר דברים מעטים ויוצאים מן הכלל, התרחש בארצות האסלאם" (Lewis, 1987, p. 67).

זאת ועוד: השפה הערבית הייתה חלק בלתי נפרד מהחיים היהודיים בכלל והאזוריים בפרט. היא לא הייתה סימן לבושה, ולא לאיבה, היא לא הייתה קשורה בחיל המודיעין או במלחמה פסיכולוגית זו או אחרת. מכאן אנו טוענים שדרך קידום הערבית גם ניתן להרחיב את האופק – הפוליטי, האזרחי והאזורי – של אזרחי ישראל. ובאופן האחר הזה, כשהערבית לא תקושר אוטומטית עם אויב, היא תחזור למלא תפקיד משמעותי כחלק מההווי התרבותי ומהרפרטואר הלשוני של יהודי האזור ותשוב לייצג עולם של תרבות, מוזיקה וספרות, וכך תיקח חלק באיחוי השסע שבין יהודים לערבים.

המלצות וסיכויים: ההשלכות של חיזוק מעמדה של השפה הערבית על סולידריות אזרחית בישראל

בחלקו הראשון של מאמר זה שאלנו אם ביטול מעמדה הרשמי של השפה הערבית יהפוך את ישראל למדינה "יהודית יותר", או שחיזוק מעמדה הרשמי יביא למדינה דמוקרטית יותר, או לפחות למדינה דמוקרטית סובלנית, המדגישה את מחויבותה למיעוט הילידי החי בתוכה. התשובות האפשריות לשאלות אלה נגזרות במידה רבה לדעתנו מהפירוש שניתן למושגים "מדינה דמוקרטית" ו"תרבות יהודית", ולענייננו – מהגישות השונות בנוגע לנחיצות ההגנה המשפטית על שפות מיעוט. לפי גישה אחת, הענקת זכויות ומתן מעמד רשמי לשפה של מיעוט ילידי כדוגמת בני ובנות החברה הערבית בישראל נחשבים לעתים לגורמים מעודדי קונפליקט והתבדלות (R'eaume & Pinto, 2012). על פי גישה זו, לא רק שהגנה על שפות מיעוט אינה נחוצה, אלא שעדיף להימנע ממנה ולנקוט במקומה מדיניות המצדדת ב"כור היתוך לשוני". צידוד בתפיסה זו מחייב ביטול מעמד רשמי לשפת מיעוט או לשפות מיעוט ויצירת מנגנונים המעודדים שימוש בשפתה של קבוצת הרוב, שימורה והנצחתה (שם).

גישה אחרת רואה דווקא בעצם ההכרה של מדינה ביותר משפה ותרבות אחת כרשמית וכבעלת זכויות ציבוריות אקט המחזק את המעמד האזרחי של קבוצות

לאומיות שונות החיות במדינה, צעד למיתון קונפליקטים ולהפגת מתח חברתי ופוליטי, וגשר איתן שהוא בסיס עקרוני של שוויון, הכרה וכבוד לקראת דיאלוג עתידי ופתרון סכסוכים מורכבים יותר בין המדינה לקבוצות המרכיבות אותה (פינטו, 2011; Levy, 2000). גישה זו קושרת בין היחס לשפה עצמה לבין היחס לדוברי השפה, ומדגישה כי התייחסות ראויה של המדינה, המעוגנת בחוק, לכל השפות המרכזיות שבתוכה גם תשקף וגם תעצב יחסים שוויוניים יותר בין דובריהן. כך לדוגמה, כתב הזכויות והחירויות בקנדה, המקנה מעמד שווה לאנגלית ולצרפתית, נועד למתן קונפליקטים אפשריים בין קהילת הרוב דוברת האנגלית לבין הקהילה הקנדית-צרפתית (סטריינר וסבן, 2005; Vaz, 2006; MacMillan, 1999) ולבטא הכרה חיובית בזהות התרבותית של המיעוט הפרנקופוני בקנדה (טיילור, 2003). מעניין לציין, כי את ההחלטה להעניק זכויות שפה נרחבות לצרפתית בקנדה כולה ולא רק במחוז קוויבק, שבו רוב לדוברים ילידיים של השפה, נימק ראש ממשלת קנדה לשעבר, פייר אליוט טרודו, ברצון לחזק את השתייכותם של חברי המיעוט הצרפתי לחברה הקנדית ולתת להם את התחושה שתרכותם רצויה ונשמרת בכל חלקי המדינה (Weiler, 1984). אנו גורסים כי במקרה הישראלי, לעמדה זו בנוגע לזכויות שפה ולשמירה אקטיבית על שפתם של דוברים ילידיים יש חשיבות מכרעת, לפחות כמו במקרה הקנדי, אם לא הרבה יותר, הואיל והשסע הערבי-יהודי בישראל עמוק יותר מהשסע בין האנגלופונים לפרנקופונים בקנדה, ומידת ההשתייכות של הפלסטינים אזרחי ישראל לחברה הישראלית חלשה הרבה יותר. במרוצת השנים, ובייחוד בעשור האחרון, נראה כי החברה הישראלית הולכת והופכת לשסועה יותר והיא נזקקת לכלים שיסייעו לה לאחות את הקרעים המתגלעים בקרבה. בעיקר אמורים הדברים לגבי היחסים בין יהודים וערבים במדינה. אנו טוענים כי חיזוק מעמד השפה הערבית בישראל הוא אחד מכלים אלה, שביכולתו לאותת לאזרחים הערבים (אם יישמר וימומש הלכה למעשה) כי המדינה רואה בהם חלק אינטגרלי ממנה, וכי לתרבותם ולשפתם מעמד איתן השווה לזה של העברית. ניתן רק לשער מה יהיה גודל השכר אם יבוטל מעמדה הרשמי של השפה הערבית בישראל, ומה תהיה המשמעות של צעד זה עבור האזרחים הערבים, שגם כך מופלים בתחומים רבים בחיים בארץ.¹¹

11 מן הראוי לציין בהקשר זה את מהומות סוּטו שפרצו ביולי 1976 בדרום אפריקה בהקשר לשוני נפיץ: ההחלטה שבכל בתי הספר במדינה שפת הלימוד תהיה אפריקנס (שפה אירופית הקרובה

האפליה החברתית והפוליטית כלפי האזרחים הערבים בישראל היא אכן נושא רגיש, שלעתים מסומן כ"שנוי במחלוקת" בשיח הציבורי בישראל. אולם נראה כי אין צורך להרחיק לזיכוכים פוליטיים או לדוחות שמפרסמים ארגונים כאלה ואחרים, וגם לא לדוברים ולאיש ציבור מטעם הקהילה הערבית-הפלסטינית בישראל, על מנת לאשש את נקודת הפתיחה לדיון מעין זה. די לעיין בדוח ועדת אור, ועדת החקירה הממלכתית הרשמית בראשות השופט תיאודור אור שמינתה ממשלת ישראל על מנת לבחון את האירועים שהובילו להרג 13 אזרחים ערבים באוקטובר 2000. בבואה לבחון את יחס המדינה לאוכלוסייה הערבית בישראל קבעה הוועדה:

אזרחי המדינה הערבים חיים במציאות שבה הם מופלים לרעה כערבים. חוסר השוויון תועד במספר רב של סקרים ומחקרים מקצועיים, הוא אושר בפסקי דין בהחלטות הממשלה וכן מצא את ביטויו בדוחות מבקר המדינה ובמסמכים רשמיים אחרים. אף שרמת המודעות להפליה זו בקרב הרוב היהודי היא לעתים קרובות נמוכה למדי, בתחושותיהם ובעמדותיהם של האזרחים הערבים היא תופסת מקום מרכזי. היא מהווה לדעת רבים, הן במגזר הערבי והן מחוצה לו, כולל בקרב גורמי הערכה רשמיים, גורם מתסיס מרכזי. [...] יש לראות תופעות אלה כגורמי יסוד העומדים ברקע לחיכוכים ולהתנגשויות שפרצו בין אנשי המגזר הערבי לבין השלטונות (ועדת אור, 2003, עמ' 33).

ועדת אור, שבחנה בין היתר צדדים שונים באפליה נגד הציבור הערבי בישראל, בחרה להתייחס בדוח שלה בצורה נקודתית לחשיבות של מעמד השפה הערבית בישראל, וגם לנושא הרגיש והחשוב של זכויות שפה בקרב החברה הערבית בישראל. הוועדה ציינה כי ההכרה בפועל של המדינה בשפה הערבית היא אחת הזכויות הקולקטיביות היחידות שאזרחי המדינה הערבים נהנים מהן, אולם העובדה שגם הכרה זו לא עוגנה "בהכרה עקרונית בזכותם של הערבים לזכויות קיבוציות כבני עם שונה [...] מגבירה אצלם את תחושת הפגיעות והקיפוח" (שם, עמ' 4). בצל דברים אלו, שנכתבו בדוח המסכם של הוועדה ופורסמו לפני יותר מעשור

להולנדית ששימשה בעיקר את הלכנים בדרום אפריקה) ולא שפות מקומיות, ילידיות, דוגמת הזולו.

(ספטמבר 2003), מעניין לעיין שוב בסדרת יוזמות החקיקה של העשור האחרון ולראות עד כמה הן התרחקו מהרוח של ועדת החקירה הממשלתית, ועד כמה הן מנוגדות לרוח הנושבת מבין דפיו. במילים אחרות, אם אליבא דאור המדינה לא עשתה די על מנת להבהיר ולעגן את תחושת השייכות של בני החברה הערבית בישראל עד שנת 2000, הרי ברור כי אי-חיזוק מעמדה הרשמי של הערבית בישראל מאז ועד היום, קל וחומר פגיעה בה והחלשת מעמדה עד כדי ביטולה, רק הוסיפו למתיחות הקיימת בארץ בין יהודים לערבים, מתיחות שרוח ועדת החקירה עסק בה בהרחבה וביקש למתן אותה. ראו לדוגמה את הקטע הבא מדוח הוועדה:

הטיפול הממשלתי במגזר הערבי התאפיין ברובו בהזנחה ובקיפוח. [...] הממסד לא גילה רגישות מספקת לצרכי המגזר הערבי, ולא פעל די על מנת להקצות את משאבי המדינה באופן שוויוני גם למגזר הזה. המדינה לא עשתה די, ולא התאמצה די, כדי להקנות שוויון לאזרחיה הערבים ולהסיר את תופעות האפליה והקיפוח (שם, סעיף 5).

בעקבות מסקנות אלו אנו יכולים להעריך במידה רבה של ודאות, כי פגיעה במעמדה הרשמי של השפה הערבית תהיה בבחינת הוספת שמן למדורה, ומכל מקום לא תתרום לכיבוי הלהבות. זאת ועוד: בשל העובדה כי השפה הערבית בישראל נמצאת בנתיב החלשה מתמיד, אנו סבורים כי לא זו בלבד שהמחוקק צריך להימנע מפגיעה נוספת בה, אלא שעליו לעשות מעשה ולשפר את מעמדה באמצעות עיגון מקומה הרשמי בספר החוקים, כדי שלא יהיה מבוסס רק על תקנה מנדטורית (סימן 82 שהוזכר לעיל).

ברור לנו כי חקיקה בלבד לא תועיל, וכי לא פעם החוק היבש עשוי להיות מתקדם בעוד פני הדברים במציאות שונים בתכלית. למעשה אנו טוענים, כי כל עוד החוק בלבד יקדם את השפה הערבית, או כל עוד המאמצים לעידוד השימוש בשפה זו יהיו פרי עתירות לבג"ץ ופסיקות של שופטי בית המשפט העליון, מעמדה הנחות של הערבית רק יונצח. במקום לנבוע ממציאות עשירה, דינמית ורב-לשונית, הוא יישען על מסמכים ועל פסיקות בלבד. עם זאת, מאחר שהזירה המשפטית היא חלק ממארג החיים האזרחי, יש חשיבות רבה לעיגון הזכות והחובה לשימוש בערבית בחוק – אם כדי שיתאפשר ליהנות מיישום זכות זו או לאכוף את חובת השימוש בה, ואם כדי שבמקביל לחיזוק מעמדה של הערבית דה-יורה יינקטו פעולות לחיזוק מעמדה של השפה דה-פקטו.

לכן, לצד חקיקה אקטיבית לעיגון מעמדה הרשמי של השפה הערבית ולמניעת הפגיעה בה, אנו קוראים לנקיטת צעדים אחדים לחיזוק מעמדה של הערבית במרחב הציבורי בישראל ולהפיכתה חלק מהרפרטואר הלשוני של ילדי ישראל היהודים, החיים בלב המזרח התיכון לצד אוכלוסייה ערבית-פלסטינית ילידית. בין היתר אנו קוראים להפוך את לימוד הערבית למקצוע חובה בבתי הספר העבריים; לקבוע כי ידיעת הערבית היא תנאי להתקבלות לאוניברסיטה – בדומה למעמדה של האנגלית; לקדם את ידיעת הערבית כתנאי לעבודה בשירות הציבורי; ולעודד שימוש נכון ותקני בשפה הערבית על סמלי המדינה ובמיוחד בנוף הלשוני בארץ – על שלטי הדרכים בכבישי ישראל.

במילים אחרות, אנו סבורים כי לנוכח המצב החברתי-פוליטי בתוך החברה הישראלית, ובצל המצב הגאופוליטי שבו נמצאת ישראל, הפעולה הדרושה היא קידום יוזמות לשון ליברליות, רב-לשוניות, שוויוניות, המנגישות את השפה הערבית, ובוודאי לא ביטול מעמדה הרשמי – צעד שלדידנו רק יחזק מגמות אנטי-סובלניות ולאומניות בחברה הישראלית. לכן אנו ממליצים ליצוק תוכן אמיתי לרשמיותה של הערבית בישראל, הן מבחינת החוק, הן מבחינת הנראות והשימוש בה במרחב הציבורי לרבות שימוש פונקציונלי וסמלי, והן מבחינת לימודה. מכאן שאנו גם תומכים בהצעת החוק המחייבת בתי ספר בישראל ללמד את השפה הערבית החל מכיתה א' ועד כיתה י"ב, שהתקבלה באוקטובר 2015 במליאת הכנסת בקריאה טרומית ברוב גדול של סיעות המייצגות את הציבור הערבי והיהודי בארץ. אנו מעודדים במיוחד מהעובדה שחשיבותה של השפה בהצעת החוק לא עוגנה בהקשרים ביטחוניים (כפי שהיה המצב במכתב ששיגרה ועדת המקצוע של לימודי הערבית לשר החינוך פירון בשנת 2014)¹² אלא בהדגשתה של השפה כ"גשר להבנה

12 במכתב ששלחה ועדת מקצוע הערבית של משרד החינוך לשר החינוך דאז, שי פירון, בתגובה להחלטתו לבטל את לימודי הערבית בכיתה י', כתב פרופ' אליעזר שלוסברג בשם חברי ועדת המקצוע להוראת הערבית ועולם הערבים והאסלאם: "אנו רואים החלטה זו בדאגה רבה ומבקשים להתריע בפניך על השלכות אפשריות של מהלך זה: 1. פגיעה בביטחון המדינה: כיום ניגשים לבחינות הבגרות בערבית ברמות ההיבחנות השונות (1 יח"ל, 2 השלמה ל-3 יח"ל, 2 השלמה ל-5 יח"ל) כ-10,000 תלמידים. מס' התלמידים הנחשפים לערבית בכיתות י' וניגשים לבחינות הבגרות הוא כ-4,000. חלקם הגדול בוחרים מאוחר יותר במגמת לימודים זו ל-5 יח"ל. אם תבוטל החובה ללמוד ערבית בכיתות י', תלמידים רבים לא ייחשפו למגמת הערבית. כתוצאה מכך יקטן בצורה משמעותית מאגר התלמידים המופנה לשרת בחיל המודיעין, בראש ובראשונה בוגרי 5 יח"ל, דבר שיביא בוודאות לפגיעה בביטחון המדינה. כבר כיום קיים בארץ

תרבותית וקירוב לבבות בין אזרחי המדינה", כפי שנימק זאת ח"כ אורן חזן (ליכוד), מגיש ההצעה (נחמיאס, 2015). עם זאת, אנו מדגישים את הקשר בין רשמיותה של הערבית דה-יורה, לבין מעמדה בבתי הספר דה-פקטו, וקוראים לחזק את שניהם גם יחד: את רשמיותה של השפה בחוק (תוך התנגדות למהלכים המבקשים להפוך את העברית לשפה הרשמית היחידה בישראל) ואת היותה חלק בלתי נפרד מחיי החברה והתרבות על קרקע המציאות. החקיקה בכנסת והדגשת חובת לימוד הערבית בבית הספר חשובות מאין כמותן, שכן הכרת השפה הערבית בגיל צעיר תוכל ליצור קשר חיובי בין התלמיד היהודי לבין השפה והתרבות הערבית ולעודד את לימודי השפה בהמשך הדרך כחלק אינטגרלי של החיים בישראל, מדינה שחיים בה יהודים וערבים, שהעברית והערבית הן השפות הרשמיות היחידות בה, באזור שהערבית היא הלינגואה פרנקה בו, ובמצב הייחודי בישראל, שבו הערבית היא שפת מורשת עבור חלק נכבד מהיהודים בה, אם כי אינם דוברים אותה.

כפי שצינו לעיל, מחקר שפורסם לפני כחמש שנים במכון לאסטרטגיה ציונית חשף את הסתירה שעולה ממעמד הערבית בישראל – גבוה באופן רשמי אך נמוך בפועל – אולם הסיק ממצב זה ומהתעלמות הרשויות מחובת השימוש בערבית כי מוטב להחלישה גם באופן חוקי ורשמי, ולקבוע כי רק "הערבית בלבד מהווה שפה רשמית במדינת ישראל" (בקשי, 2011, עמ' 39). אנו טוענים במאמר זה את ההפך הגמור ומבקשים לתקן את המעוות ולא להפכו למציאות. ממחקר עדכני אחר (Shohamy & Abu Ghazaleh-Mahajneh, 2012) עולה סכנה ברורה מהמשך החלשתה של הערבית בישראל, קל וחומר מביטול מעמדה הרשמי של השפה. לפי מחקר זה, אזרחי ישראל הערבים חשים היטב את ההתנכרות של המדינה לשפתם, המתבטאת למשל בהתנערות המדינה משימוש בערבית בהתכתבויות עם אזרחים ערבים ובהיעדרה מהנוף הלשוני. בהקשר זה של הנוף הלשוני, סטודנטים ערבים הלומדים באוניברסיטת חיפה ציינו כי העובדה שאין במקום שילוט בערבית, לרבות שילוט אלקטרוני וכריזה בשפתם, אולי לא מורגשת על ידי הסטודנטים היהודים, אך היא מורגשת היטב על ידם (סיכוי, 2014). לדבריהם, חשיבותה של הנכחת השפה הערבית בקמפוס שלומדים בו יחד ערבים ויהודים אינה אינסטרומנטלית, כלומר, היא לא נחוצה להם על מנת להבין את הכתוב בשלט, אלא סימבולית – ביטוי של

מחסור חמור ביודעי ערבית ברמה גבוהה, והקטנת מספרם של לומדי הערבית יחמיר עוד יותר את המצב הקיים" (ברק, 2014, ההדגשה במקור). ראו גם: קשתי, 2015.

הכרה סמלית בכך שהסטודנטים הערבים הם חלק מהאוניברסיטה והענקת תחושה של שייכות (שם). לדברי חוקרי השפה אילנה שוהמי ומרואן אבו ע'זאלה-מחאג'נה, שוויון בין ערבית לעברית בנוף הלשוני יכול לשמש כלי להעצמה, להשתלבות, להושטת יד ולהבעת רצון לחברה הוגנת יותר, בעוד היעדרה של הערבית מעורר חשש בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל מהמשך הפגיעה במעמד השפה, מהיעדר שוויון הזדמנויות ומזלזול של הממסד בשפתה ובתרבותה (Shohamy & Abu Ghazaleh-Mahajneh, 2012).

נקודה זו חשובה, כי אם יבוטל מעמדה של הערבית כשפה רשמית בישראל, יהיה זה אקט מסוכן שיחזק את חוסר הסובלנות מצד החברה היהודית כלפי החברה הערבית בישראל. סובלנות אינה מתמצית רק במתן אפשרות לחברי המיעוט הערבי לדבר בשפה הערבית במפגשים פנימיים שלמדינה אין צד בהם; היינו, סובלנות אינה רק מתן חירות "שלילית" לדבר את השפה הערבית ללא הפרעה מצד המדינה. המשמעות העמוקה של סובלנות בחברות רבות-תרבותיות כמו החברה הישראלית היא הכרה (recognition) של קבוצת הרוב היהודי בתרבותה ובשפתה של קבוצת המיעוט הערבי, והכלה (inclusion) של התרבות הערבית במרחב הציבורי הכללי בישראל, שממנו היא בדרך כלל מודרת. הכרה בשפה הערבית והכלה שלה במרחב הציבורי בישראל מחייבת סובלנות "אקטיבית", כלומר סובלנות הבאה לידי ביטוי בצעדים אקטיביים מצד המדינה שמטרתם לקדם את מעמדה של השפה הערבית ברמה המדינתית הנוגעת לכל אזרחי המדינה – ערבים ויהודים כאחד. ההנחה מאחורי סובלנות אקטיבית מהסוג שאנו דוגלים בה היא שבלי צעדים אקטיביים לשימור השפה הערבית ולקידומה יישחק מעמדה, ועמו גם המעמד של התרבות הערבית שהיא מזוהה איתה. תפיסה זו של סובלנות נובעת מראייה רחבה של המושג אזרחות ושייכות לחברה (citizenship and belonging). הרעיון הוא שאם המדינה תנקוט פעולות חיוביות של הכרה בתרבויות מיעוט, שיעודדו את הנוכחות של תרבויות אלו במרחב הציבורי, יעלה המעמד האזרחי של זהויות מיעוט תרבותיות יחד עם מידת השייכות של החברים בקבוצות מיעוט לחברה ככלל (פינטו, 2011; Galleotti, 2002).

תמיכה בתפיסה זו של סובלנות מכילה ומכירה, שגם מכבדת את קבוצת המיעוט ותורמת לסולידריות אזרחית וגם אינה מסכנת את מעמדה של השפה העברית, באה לידי ביטוי גם מהכיוון המשפטי, כפי שהדגמנו בעניין נאשף. במקרה זה הדגישו שופטי בית המשפט העליון סלים ג'ובראן ואליקים רובינשטיין את הצורך לחזק

את מעמדה של השפה הערבית בישראל בכל הקשור לתקשורת תקינה בין רשויות המדינה לאזרחיה. השופט רובינשטיין אף מצא לנכון לחרוג מהעניין הספציפי שנדון בפסק הדין ולהדגיש את חשיבות ידיעתה של השפה הערבית בקרב יהודים בישראל ואת התרומה החיובית הצפויה ממנה ליחסים שבין יהודים וערבים:

לעניות דעתי, ידיעת השפה הערבית בין היהודים בישראל, למעט יהודים יוצאי ארצות ערב מסוימות מהדור הוותיק, מצויה במצב שהוא רחוק ממשביע רצון. זאת שלא לדבר על היות הלשון הערבית חלק מהותי מתרבות ותיקה ועשירה. אטול חירות לעצמי בהזדמנות זאת להוסיף קולי לקוראים להגברת לימודי הערבית והתרבות הקשורה בה וידיעתה: הדבר עשוי אך להועיל ליחסים בתוך מדינת ישראל עם המיעוטים בה וליחסים עם שכנינו מסביב. [...] אמור מעט ועשה הרבה, הן בלימודי הלשון הערבית והן בשימוש בה, מתוך כבוד למיעוטים שבתוכנו: ואין די בכך כדי לפגוע בלשון העברית ובהיותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית, ואדרבה, בכבודם של המיעוטים תתכבד גם חברת הרוב (שם, פסקה ב' ופסקה ח' לפסק דינו של השופט רובינשטיין).

ואולם בצד ההיבט המשפטי והפסיקה המשפטית שצוינה כאן אנו טוענים, כי אקט המחיקה של השפה הערבית מהשפות הרשמיות בישראל מסוכן מסיבה נוספת. מחיקתה של הערבית מרשימת ה"שפות הרשמיות" בישראל אולי תעלים אותה מספר החוקים, אך תעצים את המצוקה בנושא זה בפרט, ובנוגע לזכויות קיבוציות בכלל – בקרב הערבים החיים בארץ. רבים בחברה הישראלית, ובהם כותבי מאמר זה, אינם רואים בשפה הערבית בישראל "עוד שפה זרה", כפי שנטען לעתים, או "שפה זרה שנייה" כפי שהיא נלמדת בבתי הספר, גם לא "שפת הגירה" בדומה לרוסית או לאמהרית, וגם לא "שפת מורשת". יש הבדל גדול בין הערבית לבין שפות אלו, שכן הזיקה של עולים חדשים יהודים לשפה העברית מתקיימת מתוקף עקרונות כגון קיבוץ גלויות ועברית כ"שפה יהודית". לעומת זאת, לפלסטינים אזרחי המדינה אין זיקה כזאת לשפה העברית. הם בוודאי לא שותפים למפעל הציוני של החייאת השפה, ולמעשה מערכת החינוך שהם לומדים בה הוכרה – למרות ניסיונות בעבר לשנות גם סטטוס זה – כמערכת חינוך ששפת ההוראה בה היא ערבית. מדובר באוכלוסייה ילידית ששפתה קושרת אותה לעולם תרבותי, היסטורי, אינטלקטואלי ודתי שאינו ישראל, אלא העולם הערבי. לפיכך, לשפה

הערבית יש עבורם מעמד מיוחד, מעמד שהמשפטנית וחוקרת זכויות המיעוטים מיטל פינטו מגדירה כ"חותם זהות בלעדי" (פינטו, 2006, עמ' 266). גישה זו צריכה להערכתנו להנחות את עמדתה של המדינה כלפי השפה הערבית ומעמדה, וכדמוקרטיה חפצת חיים עליה להגן ולשמור עליהם.

עד כה התמקדנו בציבור הערבי הילידי בישראל, אולם לשפה הערבית יש ערך גם עבור אזרחיה היהודים – כל אזרחיה היהודים: מי שמוצאם מארצות דוברות ערבית וכל האחרים. שכן, מדינת ישראל, בלי קשר לדת או למוצא של אזרחיה, איננה אי באירופה או לשון ים באוסטרליה. היא מוקפת ארצות דוברות ערבית וטוענת כי ברצונה לקיים יחסי שלום אמיתיים עמן. במגילת העצמאות נאמר במפורש כי ישראל "תקיים שוויון [כך] זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין", ותבטיח "חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות". קשה אם כן להבין כיצד עקרונות אלו עולים בקנה אחד עם החלשתה המתמשכת של השפה הערבית ועם הניסיונות לפגוע עוד במעמדה, וקשה להסביר את ההצהרות בדבר הרצון להתקרב לעבר שלום אמת מבלי שנעשים צעדים אמיתיים: לא להחליש את הערבית בישראל אלא לעגן את מעמד השפה בחוק מיוחד, לעודד את לימוד השפה בבתי הספר ברמה גבוהה, ולקדם שוויון בין השפות בנוף הלשוני ובמדיניות הלשונית בישראל.¹³

בספרו מהגרים, מתיישבים, ילידים ציין הסוציולוג ברוך קימרלינג את הפרדוקס שהשפה הערבית בישראל נקלעה אליו. לדבריו, ההכרה בה כשפה רשמית הייתה "הזכות הקולקטיבית הסמלית היחידה שקיבלו הערבים בישראל" (קימרלינג, 2004, עמ' 183, ההדגשה שלנו). למקרא דברים אלה עולה בנו החשש כי יוזמות החקיקה האחרונות המבקשות להחליש את מעמד השפה הערבית בישראל ימחקו זכות קולקטיבית סמלית יחידה זו. אנו קוראים אפוא לשיפור מעמד השפה הערבית כחלק מקידום הענקת אוטונומיה תרבותית לאזרחי ישראל הערבים. במילים אחרות, שלא כקולות הקוראים לפגוע עוד בערבית ולהפוך את ישראל למדינה "יהודית" יותר דרך חד-לשוניותה, ודרך מתן עליונות ומונופול גמור לעברית, אנו סבורים כי טוב ייעשה אם לא יפגע מעמדה הרשמי של השפה; אם ייעשו צעדים אמיתיים

13 פיוס אמיתי בין העם הישראלי לבין עמי ערב, טוען חוקר השפה והבלשנות החברתית מוחמד חסן אמארה, ידרוש שינוי של המדיניות הלשונית הישראלית, שיכלול את העלאת קרנה של השפה הערבית במדינה, הענקה של מעמד רשמי אמיתי לשפה זו, וקידום לימודה בבתי הספר היהודיים ברמה גבוהה (أمارة, 2011).

להנכחת רשמיותה של הערבית; אם המרחב הישראלי יעודד את השימוש בערבית לצד העברית גם ללא התערבות בג"ץ; ואם השפה לא תילמד כשפתו של האחר אלא כשפתו של החבר שאת תרבותו יש ללמוד ולכבד. או אז תהפוך ישראל למדינה דמוקרטית יותר ושוויונית יותר, וגם למדינה המקדמת ערכים יהודיים סובלניים ורב־תרבותיים. באמצעות קידום השפה הערבית בישראל, עיגון מעמדה הרשמי בחוק ועידוד השימוש והלימוד בה בבתי הספר ובמרחב הציבורי תוכל ישראל לקדם חברה פלורליסטית ודמוקרטית, הבטוחה בעצמה ובשפתה, וכך לאפשר את המגורים בכפיפה אחת של השפה העברית עם השפה הערבית ושל בני הלאום היהודי עם בני הלאום הערבי.

"שפה", קובע הבלשן ג'ושוע פישמן, איננה כלי להעברת תקשורת בלבד ואף אינה רק נשא של תוכן ושל מסר. שפה היא עצמה התוכן והמסר (Fishman, 1972). לדידנו, גם פגיעה בשפה היא מסר, ולכן כל פגיעה במעמדה הרשמי של השפה הערבית בישראל תהיה בגדר מסר ברור לבני ולבנות החברה היהודית והערבית בישראל ואף לעולם כולו: מסר בדבר קיפוח מתמשך של החברה הערבית בישראל ושל השפה והתרבות הערבית בארצנו, ואי־רצונה של ישראל לתקן מצב זה. המשך הפגיעה בערבית, ואי־חיזוקה יהיו גם ביטוי לחוסר הקוהרנטיות ולחלמאות של הממסד הישראלי, שבחר למנות ועדת חקירה ממשלתית לבחינת יחסי יהודים־ערבים בישראל (ועדת אור) שקבעה כי יש לחזק יוזמות לשיפור היחסים בין יהודים לערבים – לרבות קידומה של השפה הערבית – ומאז פעל בשיטתיות בניגוד מוחלט להמלצותיה, לרוח דבריה ולאזהרותיה.

מקורות

אלון, גדעון (2005). הצעת חוק: לבטל את מעמד הערבית כשפה רשמית שנייה, הארץ, 4.1.

אמרה, מוחמד (2006). החיוניות של השפה הערבית בישראל מנקודת השקפה סוציולו־ינגוויסטית. עדאלה, 29, 1-10.

ארכיון המדינה (1964-1966). תכנית הלימודים בערבית. גל-4780/19, מ־1.1.1964 עד 1.8.1966.

בג"ץ 375/03 מרכז מוסאוא נ' ראש הממשלה והשר הממונה על חוק רשות השידור (עתירה – לא פורסם).

- בג"ץ 4112/99 עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' עיריית תל-אביב-יפו, פ"ד נו(5) 393 (2002).
- בכור, גיא (2002). שפה רשמית מיותרת. Ynet, 1.8.
- בנזימן, עוזי, ועטאללה מנצור (1992). דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם. ירושלים: כתר.
- בקשי, אביעד (2011). האומנם הערבית שפה רשמית בישראל? ירושלים: המכון לאסטרטגיה ציונית.
- ברק, אהרון (1994). פרשנות במשפט – פרשנות החקיקה. כרך שני. ירושלים: נבו.
- ברק, יערה (2014). שר החינוך שי פירון מצמצם את לימודי הערבית. גלי צה"ל, 23.1.
- המר, יואב (2012). משפט, תרבות מקומית ותרבויות מיעוט: דרישות תוכן בשידורי רדיו וטלוויזיה בישראל. משפט וממשל, יד, 142-217.
- ולמר, תומר (2012). العربية صعبة لغة؟ – לימודי הערבית במשבר. Ynet, 1.6.
- ועדת אור (2003). דוח הוועדה הרשמי: ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון ואזרחים ישראלים באוקטובר 2000.
- טיילור, צ'ארלס (2003). הפוליטיקה של ההכרה. בתוך אוהד נחתומי (עורך), רב-תרבותיות במבחן הישראליות (עמ' 21-52). ירושלים: מאגנס.
- טרומפרייכט, נירה (2005). רב-תרבותיות ורב-לשוניות בראי הנוף הלשוני בישראל: סיפורם של חמישה אזורים במטרופולין תל אביב. הד האולפן החדש, 88, 1-16.
- יודל, חני (2010). הצעה: סגירת ערוץ 33 תחסוך 70 מיליון שקלים. מעריב nrg, 21.2.
- יצחקי, דפנה, ואביב אמית (2013). השכלה גבוהה עבור דוברי שפת מיעוט: בין ה"לאומי" ל"כלכלי": המוסד האקדמי נצרת כמקרה מבחן. הכינוס ה-12 של האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה. אוניברסיטת תל אביב, תל אביב, 30.6.
- כנסת (1959). חוק המים, התשי"ט-1959, סעיף 116[ד].
- כנסת (1999). הצעת חוק דברי המלך במועצה על ארץ ישראל 1922 עד 1947 (תיקון – שפה רשמית) התשנ"ט-1999 – פ/579/1999 – נספחות. הצעת ח"כ מיכאל קליינר.
- כנסת (2002). דוח הוועדה לקידום ההשכלה הגבוהה באוכלוסייה הערבית בישראל, 2002. פרוטוקול מס' 495. ישיבה בתאריך 2.7.
- כנסת (2009א). הצעת חוק השפה הרשמית של מדינת ישראל התשס"ט-2009 – פ/1088/18. הצעת ח"כ רוברט טיבייב. הונחה על שולחן הכנסת ב-18.5.
- כנסת (2009ב). הצעת חוק השפה התשס"ט-2009 פ/1259/18. הצעת ח"כ אריה אלדר. הונחה על שולחן הכנסת ב-8.6.

כנסת (2011). הצעת חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי פ/3541/18. ישיבה בתאריך 3.8.

כנסת (2014). ישיבת ועדת החינוך, התרבות והספורט, פרוטוקול מס' 258. ישיבה בתאריך 11.8.

לוסטיגמן, רן (2008). הוראת השפה הערבית בבתי ספר עבריים: שקיעה נוגה – קריאה לחשיבה מחודשת על מרכזיותם של לימודי השפה הערבית במסגרת מדיניות משרד החינוך בתחום החינוך לחיים משותפים. בתוך ספר כנס מנדל לחינוך (ללא ציון שם עורך/ת), 60 שנות חינוך בישראל – עבר, הווה, עתיד (עמ' 167-177). ירושלים: מכון מנדל.

מורן, מירב (2012). מדוע דחתה הרכבת פנייה להוסיף כריזה בערבית? גלובס, 10.9. מנדל, יונתן (2014). סערה בכוס שי: כרוניקה של החלשה בלימודי הערבית בישראל. הארץ, 6.2.

מנדל, יונתן (2015). השפה הערבית בישראל. מפתח, 9, 31-52. מרעי, עבד אל-רחמן (2014). וואלה בסדר: דיוקן לשוני של הערבית בישראל. ירושלים: כתר.

נחמיאס, עמרי (2015). "מסר להרגעת הרוחות": השרים אישרו החוק ללימוד הערבית מכיתה א'. וואלה! חדשות 25.10.

סטריינר, סקוט, ואילן סבן (2005). קנדה – על שני סוגים של "ייצוג הולם" והשוואה ראשונית לישראל. בתוך ענת מאור (עורכת), העדפה מתקנת והבטחת ייצוג בישראל (עמ' 149-171). תל אביב: רמות.

סיכוי (2014). נוכחות נפקדות: הקמפוס הישראלי ויחסו אל השפה הערבית – תמונת מצב. ירושלים: מכון ון ליר.

סקופ, ירדן (2014). משרד החינוך יצמצם את חובת לימודי הערבית בכיתות י'. הארץ, 23.1.

סרגוסטי, ענת (2013). סקירת ספרו של שגיא אלבו, "דעת מיעוט בעיתונות העברית – ייצוג האוכלוסייה הערבית במרחב ציבורי משתנה". מסגרות מדיה, 11, 127-135.

עראר, ח'אלד, ומוהנד מוסטפא (2009). נגישות של מיעוטים להשכלה גבוהה: המקרה של החברה הערבית בישראל. בתוך ראסם ח'מאיסי (עורך), החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (204-226). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

עראר, ח'אלד, מוהנד מוסטפא וקוסאי חאג' יחיא (2011). "ירדניזציה" של ההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר באוניברסיטה העברית בירושלים.

- פינטו, מיטל (2006). זכויות שפה, הגירה ומיעוטים בישראל. *משפט וממשל*, י, 223-269.
- פינטו, מיטל (2011). פגיעה ברגשות או בזהות תרבותית. *המשפט*, טו(2), 647-673.
- קופלביץ, עמנואל (1993). בעיות הוראת הערבית בראי המסמכים. *ביטאון המורים לערבית ולאסלאם*, 15-14, 9-18.
- קימרלינג, ברוך (2004). *מהגרים, מתיישבים ילידים*. תל אביב: עם עובד.
- קמה, עמית, וענת פירסט (2015). *על ההדרה: ייצוגים תקשורתיים של 'אחרים'*. תל אביב: רסלינג.
- קשתי, אור (2008). משרד החינוך הוציא את הערבית מלימודי החובה בעל-יסודיים. *הארץ*, 17.1.
- קשתי, אור (2015). דע את האויב: לימודי השפה הערבית בבתי הספר מגויסים לצורכי צה"ל. *הארץ*, 28.8.
- רוזנאי, יניב (2013). חוק "רוצה להיות חופשי": פרסום חקיקה בעידן האינטרנט. *הפרקליט*, נב, 235-308.
- שחר, אילאיל (2014). סערה במערכת הפוליטית סביב חוק הלאום. *גלי צה"ל אונליין*, 2.5. נדלה מתוך <http://glz.co.il/1064-41638-he/Galatz.aspx>.

أمانة, محمد (2011). *اللغة العربية في إسرائيل: سياقات وتحديات*, مركز دراسات للحقوق والسياسات ودار الهدى, عمان: دار الفكر (אמארה, מוחמד [2011] *השפה הערבית בישראל: הקשרים ואתגרים*. מרכז דיראסאת למשפט ומדיניות ודאר אל-הודא. עמאן: דאר אל-פכר).

- Amara, Muhammad H., & 'Abd Al Rahman Mar'i (2002). *Language education policy: The Arab minority in Israel*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishing.
- Ben-Rafael, Eliezer, Elana Shohamy, Muhamd H. Amara, & Nira Trumper-Hecht (2006). Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. *International Journal of Multilingualism*, 3(1), 7-30.
- Fishman, Joshua (1972). *Language and nationalism: Two integrative essays*. Rowley, MA: Newbury House Publishers.
- Freudenthal, Gad (2011a). Arabic and Latin cultures as resources for the Hebrew translation movement: Comparative considerations, both quantitative and qualitative. In Gad Freudenthal (Ed.), *Science in medieval Jewish cultures*. New York: Cambridge University Press.

- Freudenthal, Gad (2011b). Arabic into Hebrew: The emergence of the translation movement in twelfth-century provence and jewish-christian polemic. In David Freidenreich and Miriam Goldstein (Eds.), *Border crossings: interreligious interaction and the exchange of ideas in the Islamic middle ages* (pp. 124-143). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Galeotti, Anna E. (2002). *Toleration as recognition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Griffith, Sidney, H. (2013). *The Bible in Arabic: The scriptures of the "People of the Book" in the language of Islam*. Princeton: Princeton University Press.
- Levy, Jacob (2000). *Multiculturalism of fear*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Lewis, Bernard (1987). *The Jews of Islam*. Princeton.: Princeton University Press.
- MacMillan, Michael C. (1999). *The practice of language rights in Canada*. Toronto: University of Toronto Press.
- Mendel, Yonatan (2014). *The creation of Israeli Arabic: Political and security considerations in the making of Arabic language studies in Israel*. London: Palgrave Macmillan.
- Merin, Yuval (1999). The case against official monolingualism: The idiosyncrasies of minority language rights in Israel and the United States. *ILSA Journal of International & Comparative Law*, 6(1), 1-50.
- R'caume, Denise, & Meital Pinto (2012). Philosophy of language policy. In Bernard Spolsky (Ed.), *The Cambridge handbook of language policy* (pp. 37-58) Cambridge: Cambridge University Press.
- Saban, Ilan, & Muhammad Amara (2002). The status of Arabic in Israel: Reflections on the power of law to produce social change. *Israel Law Review*, 36(2), 5-39.
- Saban, Ilan (2006). Appropriate representation of minorities: Canada's two types structure and the Arab-Palestinian minority in Israel. *Penn State International Law Review*, 24, 563-594.
- Schwarb, Gregor (2013). Vestiges of Qaraite translations in the Arabic translation(s) of the Samaritan Pentateuch. *Intellectual History of the Islamic World*, 1(1-2), 115-157.
- Shohamy, Elana, & Marwan Abu Ghazaleh-Mahajneh (2012). Linguistic landscape as a tool for interpreting language vitality: Arabic as a "minority" language in

- Israel. In Durk Gorter, Heiko F. Marten, & Luk Van Mensel (Eds), *Minority languages in the linguistic landscape* (pp. 89-108). NY: Palgrave Macmillan.
- Spolsky, Bernard, & Elana Shohamy (1999). *The languages of Israel: Policy, ideology, and practice*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Steinschneider, Moritz (2008). *Jewish Arabic literature*. NJ: Gorgias Press.
- Yitzhaki, Dafna (2013). The status of Arabic in the discourse of Israeli policy makers. *Israel Affairs*, 19(2), 290-305.
- Yitzhaki, Dafna, & Theodorus du-Plessis (2015). "We are not really a mixed city": A de-jure bilingual linguistic landscape – The case of Jewish-Arab mixed cities in Israel. In Bernard Spolsky, Ofra Inbar-Lurie, & Michal Tannenbaum (Eds.), *Challenges for language education and policy: Making space for people`* (pp. 170-181). NY: Routledge.
- Uhlmann, Allon J. (2008). The field of Arabic instruction in the Zionist state. In James Albright, & Allan Luke (Eds.), *Pierre Bourdieu and literacy education* (pp. 95-112). New York: Routledge.
- Vaz, Nicol N. (2006). Equality versus non-discrimination: Which are we striving for and which is attainable goal? In Michel Bastarrache (Ed.), *Language rights in Canada*. (pp. 596-608). Cowansville, Canada: Editions Yvon Blais.
- Weiler, Paul C. (1984). Rights and judges in a democracy: A new Canadian version. *University of Michigan Journal of Law and Reform*, 18, 51-92.

